

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ПОШИРЕННЯ ВИДІВ *CORYLUS* L. В УКРАЇНІ

І.С. КОСЕНКО

Дендрологічний парк "Софіївка" НАН України
Україна, Черкаська обл., 20300 Умань, вул. Київська, 12а

На підставі літературних та власних досліджень простежено поширення видів ліщини в Україні по періодах розвитку рослинного світу, описано склад фітоценозів, до яких входить ліщина звичайна в різних суборах та дібровах.

Філогенез ліщини звичайної на території сучасної України відбувався невіддільно від генезису рослинності на цій території. Дослідження флорогенезу на території України знаходимо в працях І.К. Пачоського [9], Є.М. Лавренка [6, 7], Ю.Л. Клеопова [5], М.І. Нейштадта [8, 9], П.І. Дорофєєва [2], Б.В. Заверухи [3, 4], І.Ф. Удри [13] та ін.

У наш час єдиним видом ліщини у природній флорі України є ліщина звичайна (*Corylus avellana* L.). Вперше назва "avellana" зустрічається у Плінія. Походить вона від назви італійського міста Авеліно в Кампанії, де ще за античних часів ліщину розводили у великій кількості. У 1751 р. назву "avellana" застосував К. Лінней як видову назву дикорослої ліщини звичайної [12].

Із усіх сучасних видів роду *Corylus* ліщина звичайна — наймолодший і в той же час — найпоширеніший, бо охоплює всю Європу, крім крайньої північної та частково степової частини, а також Кавказ та Малу Азію. Будучи анемофільною рослиною, ліщина звичайна утворює величезну кількість пилку: в одній сережці налічується до 4 млн пилкових зерен [8]. За Я. Д'яковською [14], пилко ліщини звичайної теоретично може розлітатися на відстань до 121 км.

В останню дніпровсько-валдайську міжльодовикову епоху ліщина звичайна була широко розповсюджена на території Східної Європи. В період кліматичного оптимуму північна межа її ареалу проходила вище Онезького озера. Під кінець міжльодовикової епохи у зв'язку з початком похолодання ліщина повністю зникає з лісів.

За П. Келлером [15], район Базеля (Швейцарські Альпи) був льодовиковим сховищем ліщини звичайної, звідки вона потім поширилась у Середню Швейцарію та інші місця. Деякі дослідники [1, 16] вважали, що льодовиковим сховищем ліщини звичайної була Південно-Західна Європа, звідки ліщина поширилась на північ і північний схід. Інші [17] — заперечували таку можливість. Очевидно, слід погодитись з Є.М. Лавренком [7], який вважав, що найважливішу роль у формуванні флори Східної Європи, у тому числі України, в післяльодовикові періоди відіграли середньоевропейський та карпато-північнобалканський центр консервації теплолюбної флори.

Середньоевропейський центр нині пов'язаний головним чином із Середньою Європою (звідси його назва), але в періоди зледеніння він переміщувався на північ. Звідси й отримала основну масу форм рослинність

РИС. 1. Поширення ліщини в Україні у ранньому голоцені

широколистяних і частково змішаних лісів середньої смуги Східної Європи, в тому числі й України.

Карпато-північнобалканський центр є східним крилом середньоевропейського центру. У формуванні флористичного складу широколистяних лісів Східної Європи, і в першу чергу України, цей центр відіграв основну роль. Зокрема, Є.М. Лавренко [7] вважав, що ліщина звичайна мігрувала в Україну із північнобалканського центру на схід. Щодо кримсько-кавказьких сховищ, то вплив їх в Україні істотно не відчувся.

Можна вважати встановленим, що ліщина звичайна в період останнього зледеніння у Західній Європі не переходила Північних Альп, а у Східній Європі — північніше Головного Кавказького хребта [8]. У ранньому голоцені (плейстоценова епоха антропогенного періоду) в Україні ліщина звичайна була вже у західній її частині із Закарпаттям включно [8] (рис. 1).

Із Карпатського центру міграція ліщини звичайної відбувалася на схід України. Цікаво, що в Карпатах у ранньому голоцені ліщина звичайна знаходилася значно вище, ніж у наш час. Причиною цього, очевидно, є те, що клімат був тоді м'якший, вегетаційний період тепліший і триваліший [8].

Масове поширення ліщини звичайної в Європі розпочалося після субарктичного часу із пануванням у лісах сосни. Проникнувши у соснові деревостої у вигляді підліску, ліщина звичайна своїм масовим конкурентом мала лише сосну і частково березу. За сприятливих кліматичних умов ліщина звичайна утворювала такі густі зарості під наметом сосни, що перешкоджала природному поновленню світлолюбних сосни та берези. Внаслідок цього на місці сосново-березових лісів виникли ліщинові гаї. На думку М.І. Нейштадта [8], про це свідчать пилкові діаграми Європи.

Істотною перешкодою для поширення ліщини звичайної виявилась ялина. Про це

РИС. 2. Поширення ліщини в Україні у середньому голоцені

свідчить той факт, що там, де ялини було багато, ліщини було мало. Підтверджують це також пилкові діаграми [8].

У ранньому голоцені ліщина звичайна поширювалася надзвичайно швидко. За підрахунками Ф. Фірбаса [17], відстань у 500—700 км ліщина подолала за 1000—1500 років, поширившись по всій території теперішньої Німеччини. Швидкість поширення її становила 5—7 км за рік. В Україні у цей час ліщина звичайна поширювалася зі швидкістю 2,5 км за рік.

Слід зазначити, що ці дані можуть бути дуже завищеними. За новітніми дослідженнями [13], рослини з важким безкрилим насінням, які поширюються зоохорно, мігрують зі швидкістю 15—20 м за рік, тобто відстань у 1 км вони долають за 50—70 років. Очевидно, орієнтація лише на дані пилкового аналізу може призвести до істотних похибок для висновків про швидкість міграції рослин як у минулому, так і нині.

У середньому голоцені ліщина звичайна в Україні далеко поширилася на північ, південь і схід, зайнявши майже всю сучасну територію України. На півдні вона поширилася майже до межі сучасного її ареалу, а на півночі та сході досягла сучасних меж країни [8] (рис. 2).

У пізньому голоцені ліщина звичайна продовжувала поширюватися на території України і досягла сучасних меж свого поширення (рис. 3).

На думку М.І. Нейштадта [8], з кінця середнього голоцену й до сьогодні щільність насаджень ліщини звичайної весь час зменшується й одночасно звужується її ареал. Цей процес триває не менше 3000—4000 років. Призупинити його може лише втручання людини з її сучасними засобами інтродукції і акліматизації рослин.

Отже, на території сучасної України і в неогені, і в антропогені єдиним видом із роду *Corylus* L. у флорі цієї території була і за-

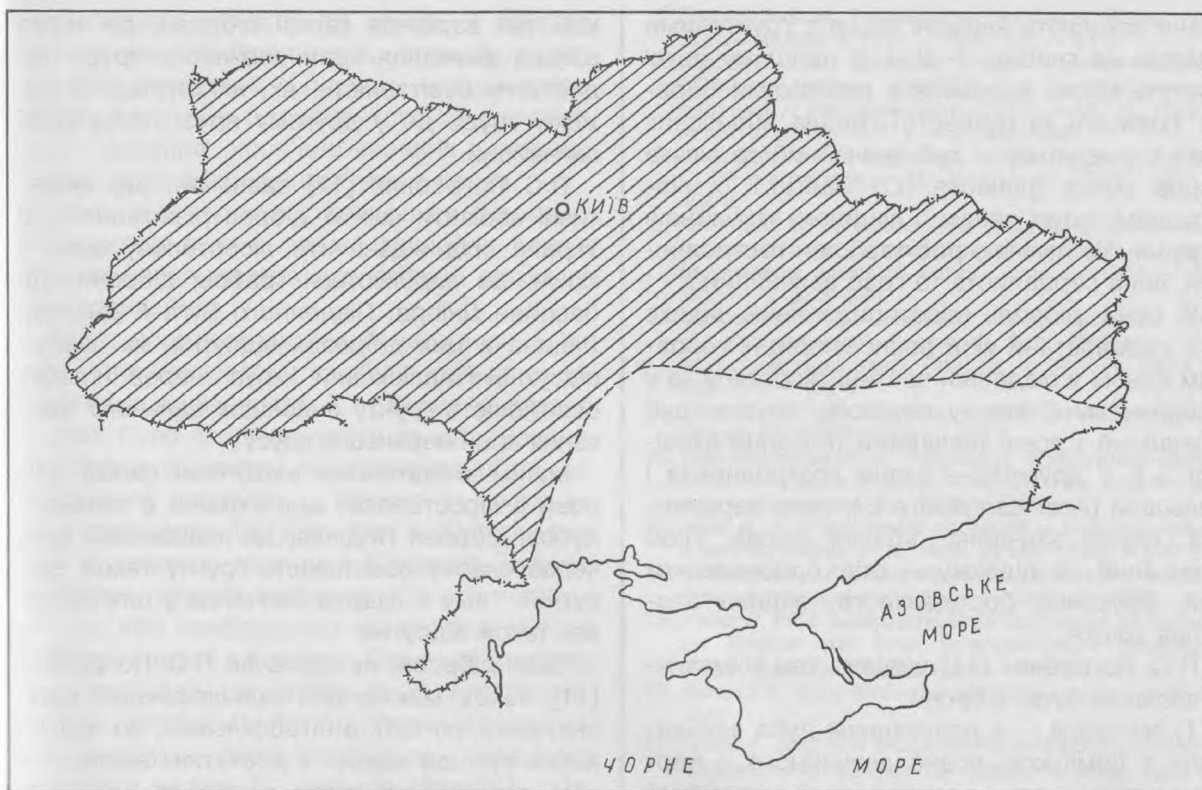

РИС. 3. Поширення ліщини в Україні у пізньому голоцені

лишається нині ліщина звичайна (*Corylus avellana L.*).

В Україні ліщина звичайна входить до складу фітоценозів у свіжих, вологих і сирих складних суборах (сугрудках, судібровах), сухих, свіжих, вологих і сирих дібровах (грудах).

За П.С. Погребняком [11], у свіжих складних суборах (свіжих сугрудках, свіжих судібровах — індекс C_2 за лісотипологічною класифікацією П.С. Погребняка), які займають більш-менш підвищені, рівні, добре дреновані місця і складаються з багаторусних деревостоїв, в Українському Поліссі й Лісостепу перший ярус — сосна звичайна (*Pinus sylvestris L.*), другий ярус — дуб звичайний (*Quercus robur L.*), до якого домішані береза повисла (*Betula pendula Roth.*), осика (*Populus tremula L.*), клен гостролистий (*Acer platanoides L.*), липа серцелиста (*Tilia cordata Mill.*), граб звичайний (*Carpinus betulus L.*), третій ярус — горобина звичайна (*Sorbus aucuparia L.*), груша звичайна (*Pyrus*

communis L.), яблуна лісова (*Malus sylvestris (L.) Mill.*). У підліску цих насаджень — ліщина звичайна разом з бруслиною бородавчатою (*Euonymus verrucosa L.*) та європейською (*E. Europaea L.*), свидиною (*Swida sanguinea Opiz.*), глодом одноматочковим (*Crataegus monoquina Jacq.*), кленом татарським (*Acer tataricum L.*), бузиною чорною (*Sambucus nigra L.*).

У вологих складних суборах (лісотипологічний індекс C_3), які у Лісостепу займають знижені місця, улоговини з ґрунтовими водами на глибині 2,5—4 м, а в Українському Поліссі — місця з відносно добрим дренажем, склад і структура деревостанів фізіологічно мало відрізняються від насаджень свіжих складних суборів. У підліску тут, крім перелічених у попередньому типі лісу, ще трапляються калина звичайна (*Viburnum opulus L.*) та крушина ламка (*Frangula alnus Mill.*).

У сирому складному суборі (сирому сугрудку, лісотипологічний індекс C_4) дерево-

стани займають знижені місця з ґрунтовими водами на глибині 1—2 м. У першому ярусі ростуть сосна звичайна з домішками берези повислої та пухнастої (*Betula pubescens* Ehrh.), у другому — дуб звичайний та вільха чорна (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.). У підлісковому ярусі разом з ліщиною звичайною і крушиною ламкою ростуть клен гостролистий, липа серцелиста та граб звичайний.

У сухій діброві (лісотипологічний індекс D_1), деревостани якої розповсюджені головним чином у південній частині Лісостепу та у Байрачному Степу, у першому ярусі — дуб звичайний і ясен звичайний (*Fraxinus excelsior* L.), у другому — клени гостролистий і польовий (*Acer campestre* L.), липа серцелиста, груша звичайна, яблуня лісова, граб звичайний. У підліску — глід одноматочковий, бруслина бородавчата, ліщина звичайна зрідка.

П.С. Погребняк [11] виділив три кліматичні варіанти сухої діброви:

1) звичайна — з пануванням дуба звичайного з домішкою ясена звичайного у першому ярусі, клени гостролистий і польовий та липа серцелиста — у другому ярусі, а у підліску — ліщина звичайна, бруслина бородавчата та інші кущові види;

2) грабово-дубова, яка відрізняється від першої пануванням граба звичайного у другому ярусі. У підліску, крім ліщини звичайної, іноді трапляються калина — гордовина (*Viburnum lantana* L.) і дерен справжній (*Cornus mas* L.);

3) скельнодубова — з пануванням дуба скельного (*Quercus petraea* Liebl.) у першому ярусі, а граба звичайного — у другому ярусі. Підлісок — той же, що й у попередньому варіанті сухої діброви.

Крім цих кліматичних варіантів сухої діброви П.С. Погребняк [11] виділив едафічний “кальцієфільний” варіант — суха діброва на чорноземі, у насадженнях якого немає граба звичайного, дерена справжнього. У підліску — клен татарський (*Acer tataricum* L.), свидина криваво-червона, зрідка ліщина звичайна.

Свіжі діброви (лісотипологічний індекс D_2) — найпоширеніший тип дібров у Лісостепу України. Ліщина звичайна в них — обов'язковий компонент підліску, за винят-

ком тих варіантів свіжої діброви, де через щільне змикання крон верхнього ярусу недостатня освітленість, як, наприклад, у свіжому груді, де у другому ярусі панує граб звичайний.

П.С. Погребняк [11] зазначає, що кліматичні варіанти свіжих дібров різноманітні. В Україні слід відзначити лісостепову зону й Крим, де виділяються грабові діброви. Це басейни Дніпра, Південного Буга й Дністра. Ліщина в цих дібровах відсутня, як взагалі відсутній підлісковий ярус через слабку освітленість ґрунту внаслідок щільного змикання крон верхнього ярусу.

Іншим кліматичним варіантом свіжої діброви в лісостеповій зоні України є скельнодубові діброви Поділля, де підлісковий ярус через слабку освітленість ґрунту також відсутній. Тому й ліщина звичайна у цих дібровах також відсутня.

Свіжі діброви, як зазначає П.С. Погребняк [11], також мають свій кальцієфільний варіант, який, по суті, є нітрофільним, бо надмір вапна тут пов'язаний з достатнім зволоженням, великою кількістю гумусу та інтенсивними процесами амоніфікації та нітрифікації в ґрунті. Звичайно цей варіант зустрічається на глибоких чорноземах. У підліску деревостанів цього типу свіжої діброви ліщина звичайна є обов'язковим компонентом, вона тут дуже розростається.

Вологі діброви (лісотипологічний індекс D_3) розповсюджені переважно у північній частині Лісостепу України та у південній частині Українського Полісся. Від свіжих дібров вони відрізняються зменшеною часткою ясена звичайного та граба звичайного у деревостанах і посиленням ролі липи серцелистої. Ліщина звичайна тут у підлісковому ярусі є звичайним компонентом. Разом з нею у цьому ярусі ростуть бузина чорна, клен татарський, крушина ламка, калина звичайна.

Сирі діброви (лісотипологічний індекс D_4) в Україні трапляються у вигляді великих масивів і тільки в Українському Поліссі. Рівень ґрунтових вод в них залягає на глибині 1—2 м, тому у всіх видів деревних рослин неглибока коренева система. У першому ярусі ростуть дуб звичайний, до якого домішується верба чорна, подекуди ясен звичайний,

іноді береза пухнаста та осика. У другому ярусі — клен гостролистий, липа серцелиста, граб звичайний. У підліску — ліщина звичайна, бруслини бородавчаста та європейська, свидина кров'яно-червона, крушина ламка, калина звичайна, бузина чорна.

Отже, з цього короткого опису фітоценозів, у складі яких є ліщина звичайна, можна скласти уявлення про екологічний ареал ліщини звичайної.

Але в новітньоісторичний час, коли в Україні започаткувалося і набуло розвитку декоративне садівництво й інтенсивне плідництво, було звернуто увагу на культивування ліщини звичайної як горіхоносної та декоративної рослини, а пізніше — також інших видів роду *Corylus*. Уже в XVII ст. входять у культуру ліщини з Південно-Західної Європи — ліщини ведмежа (*C. colurna L.*) і велика, або ломбардська (*C. maxima Mill.*), а у XX ст. — види з Кавказу, Північної Америки та Східної Азії. Це кавказька ліщина понтійська (*C. pontica C. Koch*), північноамериканські ліщини — американська (*C. americana Marsch.*) і рогата (*C. cornuta Marsch.*), східноазіатські ліщини — різнолиста (*C. heterophylla Fisch. ex Trautv.*), маньчжурська (*C. manshurica Maxim.*) та Зібольдова, або японська (*C. siboldiana Blume*).

На сьогодні широко культивуються ліщини ведмежа та велика, решта поки що вирощується у колекціях ботанічних садів, дендропарків і дендраріїв. Проте досвід культивування північноамериканських та східноазіатських видів у колекційних насадженнях свідчить, що з часом ці види можуть набути більшого поширення в культурі.

1. Вульф Е. В. Введение в историческую географию растений. — 2-е изд. — М.; Л.: Госиздат Колхоз. Совхоз. Лит., 1933. — 414 с.
2. Дорофеев П. И. Развитие третичной флоры СССР по данным палеокарпологических исследований: Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. — Л., 1964. — 45 с.
3. Заверуха Б. В. К истории развития флоры Южной Волини // Природная обстановка и фауны прошлого. — 1965. — Вып. 2. — С. 156—161.
4. Заверуха Б. В. Флора Волино-Подолли и ее генезис. — К.: Наук. думка, 1985. — 192 с.
5. Клеопов Ю. А. До історії рослинного вкриття України // Четвертинний період. — 1931. — Вип. 1/2. — С. 123—151.

6. Лавренко Е. М. Рослинність України // Вісник природознавства. — 1927. — Вип. 1/2. — 41 с.
7. Лавренко Е. М. История флоры и растительности СССР по данным современного распространения растений // Растительность СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. — Т. 1. — С. 235—296.
8. Нейштадт М. И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 404 с.
9. Нейштадт М. И. Расселение лещины обыкновенной по территории Европейской части СССР в послеледниковое время // Ботан. журн. — 1953. — 38, № 3. — С. 330—349.
10. Пачосский И. К. Основные черты развития флоры юго-западной России // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. Прилож. к 34 т. — 1910. — Вып. 34. — 430 с.
11. Погребняк П. С. Основы лесной типологии. — К.: Изд-во АН УССР, 1955. — 455 с.
12. Смольянинова Л. А. Лещина // Культурная флора СССР. — Орехоплодные. — М.; Л.: Гос. изд-во совхоз. и колхоз. лит-ры, 1936. — 344 с.
13. Удра И. Ф. Расселение растений и вопросы палео- и биогеографии. — К.: Наук. думка, 1988. — 200 с.
14. Dyakowska J. Researches on the rapidity of the falling down of pollen of some trees. — Cracovie, 1937.
15. Keller P. Pollenanalytische Untersuchungen an Schweizer Mooren und ihren floren-genetische Deutung // Veröff. Geobotan. Institut Rübel. — 1928. — Н. 5.
16. Bertsch K. Geschichte des deutschen Walds. — Berlin, 1940.
17. Firbas F. Spät und nacheiszeitliche Wald — geschichte Mitteleuropas nördlich der Alpes. — Jena, 1949. — 490 S.

Надійшла 02.03.2000

ПРОШЛОЕ И СОВРЕМЕННОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВИДОВ *CORYLUS L.* В УКРАИНЕ

И.С. Косенко

Дендрологический парк "Софиевка"
НАН Украины, Умань

На основании литературных и собственных исследований отслежено расселение видов лещин в Украине по периодам развития органического мира, описан состав фитоценозов, в которые входит лещина обыкновенная в различных суборах и дубравах.

THE PAST AND PRESENT DISTRIBUTION OF *CORYLUS L.* SPECIES IN UKRAINE

I.S. Kosenko

Dendrological park "Sofiivka", National
Academy of Sciences of Ukraine, Uman

Based on the literary and our own researches the accommodation of the *Corylus* species in Ukraine in the periods of evolution of the organic world is followed up, the composition of phytocenoses including common *Corylus* in different forests is described.